

DOI	Received Date	Accepted Date	Published Date
10.64119/armaan.vol.4.issue3.19	August 10, 2026	August 31, 2026	September 05, 2026

ਖੋਜ ਪੇਪਰ (Research Article)

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ: ਬਦਲਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ (ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮਕਾਲ ਤੱਕ)

Parvasi Punjabi Sahit: Badaldiyan Prasthitiyan De Parsang Vich
(Ghadar Lehar Ton Lai Ke Samkaal Tak)

ਕਰਮਜੀਤ ਕੌਰ (Karamjeet Kaur)

ਖੋਜਾਰਥੀ (Research Scholar)

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ- 110007

ORCID: 0009-0007-5973-7014

E-Mail: karamjeet15315@gmail.com

ਸਾਰ (Abstract)

ਹੱਥਲੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ-ਪੜਾਵਾਂ, ਵਿਲੱਖਣ ਵੰਨਗੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਦਲਦੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ ਪਰਚਾ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਕੌਮੀ ਮੁਕਤੀ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਅਤੇ ਇਖਲਾਕੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹਰ ਜਾਇਜ਼-ਨਾਜਾਇਜ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਸਣ ਦੀ ਲੱਗੀ ਦੌੜ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਨੋ-ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਕੇਵਲ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਵਸ ਕੇ ਰਚੇ ਗਏ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਪੇਪਰ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਡੰਬਨਾ, ਅਪਣਤ ਤੇ ਪਰਾਏਪਣ ਦੇ ਦਵੰਦ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ 'ਤੇ ਮਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਉਪਜਦੀ ਦੋਹਰੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੇ ਨਫਰਤ ਭਰੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਖ-ਸ਼ਬਦ (Keywords)

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਗ਼ਦਰ ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ, ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ, ਸਮਕਾਲੀ ਪਰਵਾਸ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਦਵੰਦ।

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਉਕਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਤਸੁਕਤਾ ਦੀ ਚਾਹਤ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪਰਵਾਸ ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਰਥਚਾਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਲਾਲਸਾ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ਇਹ ਲਾਲਸਾ ਉਸ ਅੰਦਰ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਤੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਾਈਆਂ ਧਰਤੀਆਂ 'ਤੇ

ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਆਰਥਿਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਿਚ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਜਜ਼ਬਾਤ ਦੇ ਵਹਿਣ, ਮੋਹ, ਭਾਵੁਕਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਲਗਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਗਏ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਜ਼ਰੀਆ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ

ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੋਹਰੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਅਤੇ 21ਵੀਂ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਦੌਰਾਨ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ? ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਜੂਝਿਆ? ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਪਰਵਾਸ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਗਏ ਹਿੰਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਲਈ “ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ” ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਹੋਇਆ। ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਲਹਿਰ ਨੇ “ਗ਼ਦਰ ਅਖ਼ਬਾਰ” ਨਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਗ਼ਦਰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ‘ਗ਼ਦਰ ਸਾਹਿਤ’ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਦਰ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਮਨਫ਼ੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗ਼ਦਰ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ/ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਕਹਿ ਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗ਼ਦਰ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਰੰਭਿਕ ਪੜਾਅ ਵਜੋਂ ਗੱਲ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਗ਼ਦਰ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡਮੁੱਲਾ ਕਾਰਜ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਛਾਪਿਆ। ਪਿਛਲੇ ਇਕ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਦੇ ਸੈਮੀਨਾਰ ਅਤੇ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਹੈ।

ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਹ ਕਦੋਂ, ਕਿਵੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਇਸਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਗ਼ਦਰੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਗਏ ਹਿੰਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ, ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਾ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਬਣਨ ਦੀ ਤਾਂਘ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ। “ਗ਼ਦਰ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਜੇਕਰ ਇਕੋ ਸਤਰ ਵਿਚ ਕਹਿਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦਾ, ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਆ ਸਾਹਿਤ ਹੈ।”¹

ਇਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਸਵਾਲ ਇਹ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗ਼ਦਰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨੂੰ ਛਾਪਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਲਈ “ਗ਼ਦਰ” ਅਖ਼ਬਾਰ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਥਾਪਿਤ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਸੀ। ਸਾਹਿਤ ਸਥਾਪਿਤ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕਾਰਜ ਅਸਲ ਵੰਗਾਰਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਤੱਕ ਗ਼ਦਰ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਣਦਾ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ, ਸਨਮਾਨਾਂ ਲਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਕੀਕੀ ਤਲਖੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੁਲਕ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ।

ਗ਼ਦਰੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਹਿਤ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਗਏ ਹਿੰਦੀਆਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੂਝ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸੂਝ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਗੁਆਚ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਸੂਝ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ। ਗ਼ਦਰੀ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਕੇ ਵਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਆਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ/ਲਾਸਾਨੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਘੋਖ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਲਾਹੇਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗਏ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਕੇਵਲ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲੀ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਮਾਤ ਵੀ ਬਦਲ ਗਈ। ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਰੁਤਬੇ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਜਿਹੜਾ ਰੁਤਬਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ/ਮਾਲਕ ਦਾ ਸੀ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਵੱਸ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਥੇ ਉਹ ਮਿਹਨਤ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪੈਸਾ ਕਮਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਅਣਖ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮੋੜ ਖਾਧਾ ਹੀ ਹੋਣਾ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਸੋਚਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਥੇ ਮੈਂ ਮਾਲਕ ਸਾਂ ਪਰ ਇਥੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ। ਦੂਜੇ ਹੀ ਪਲ ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਮਾਲਕੀ ਦਾ ਕੀ ਜੋ ਭੁਖਿਆ ਮਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਇਥੇ ਇਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਲੀਏ ਦੀ ਦਰ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਇਹ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ ਲੈ ਕੇ ਆਈ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਵੱਲ ਵੱਧਦੀ ਹੈ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਗ਼ਦਰੀ ਬਾਬਿਆਂ ਨੇ ਸਹੀ ਸਾਬਿਤ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾਇਆ। ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਾਂਝੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਢਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਨ।

1849 ਈ. ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਪਜਾਊ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਕੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭੋਇਂ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲਣ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ। ਪੰਜਾਬ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਹਨਤੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹੱਡ-ਭੰਨਵੀਂ ਕਮਾਈ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁਕਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਾਤ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਗੰਭੀਰ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਲਾਤ ਬਦਤਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਦਤਰ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਕਿਸਾਨ ਤਬਕਾ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਹਾਲਾਤ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ

ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਧਿਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਲਕਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯੂਰਪ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਧ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰੁਖ਼ ਯੂਰਪ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵੱਲ ਕੀਤਾ।

ਡਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ, “ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਵਿਰੋਧ 'ਚ ਪਰਵਾਸ ਵਿੱਚ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਗ਼ਦਰ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਉਥੇ ਸੁੱਤੇ ਸਿੱਧ ਪਰਵਾਸ ਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੇ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ।... ਉਹ ਗ਼ੁਲਾਮ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਾਸੀ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 1925 ਤੋਂ 1950 ਤੱਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪਰਵਾਸ ਲਈ ਖੜੋਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੇ ਗ਼ਦਰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਤਹਿਤ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਰੋਕ ਲਗਾਈ।”² ਇਸ ਵਕਫ਼ੇ ਦੀ ਖੜੋਤ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਉਹ ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ ਵਰਗੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਗਏ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਅਜ਼ਾਦ ਬਸਤੀਆਂ ਸਨ। ਕੈਨੇਡਾ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਅਜ਼ਾਦ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਵਿਤਕਰਾ, ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ, ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਣਾ ਆਦਿ ਕਾਰਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਤਫ਼ਾਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ “ਗ਼ਦਰ ਅਖ਼ਬਾਰ” ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਹਿੱਤ ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵੱਖਰੇਵਾਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੰਕਟ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਹੋਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਗਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਹੋਰ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਮੈਕਸੀਕਨ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕਰਵਾਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵੱਖਰੇਵੇਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਜਮਾਤ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਤਕਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹਿੱਤ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਟਕਰਾਅ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜਾ, ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੋਣ ਦੀ ਤਖੱਸੀ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਵਾਜ਼ਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਣ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚਿਤਰਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੱਖਰੇਵੇਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਵੱਖਰੇਵੇਂ ਵਿਚਾਰ, ਵਿਸ਼ਿਆਂ, ਭਾਸ਼ਾ, ਵਿਧਾ ਆਦਿ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹਸਤੀ ਹੈ ਸਾਹਿਤ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਅਸੀਂ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। “ਜਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਹੀ

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ‘ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਗ਼ਦਰ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ’ ਜਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੇ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਲਿਖਤਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰ-ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਕੈਨੇਡਾ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਪੱਤਰ-ਸਮਾਚਾਰਾਂ, ਕਿੱਤਿਆਂ, ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰਾਂ ਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਾਸੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੇਸ਼ ਆਏ ਦੁੱਖਾਂ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਤਦੋਕੇ ਯਥਾਰਥ, ਪਰ ਹੁਣ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।”³ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਗ਼ਦਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਸਮਾਂ ਅਜਿਹਾ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨੌਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਹ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਲੱਕੜਾਂ ਪਾੜਦੇ, ਲੱਕੜਾਂ ਦੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਫੱਟੇ ਖਿੱਚਦੇ, ਰੇਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪਟੜੀਆਂ ਵਿਛਾਉਂਦੇ, ਸੜਕਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ, ਕੋਇਲੇ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ, ਕਿਸਾਨ, ਫ਼ੌਜੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਬਣ ਗਏ। ਅਜਿਹੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਨੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। “ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਗਭਗ ਅੱਸੀ ਫ਼ੀਸਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ, ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਉਰਦੂ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਮ ਕਟੇ ਫ਼ੌਜੀ ਉਰਦੂ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਬੋਲਦੇ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਸਨ, ਪਰ ਮਸਾਂ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ/ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ‘ਯੁਗਾਂਤਰ ਆਸ਼ਰਮ’ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਰਿੰਦਿਆਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਸਨ, ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਸਿੱਖੀ ਤੇ ਫਿਰ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹਰ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਸਿੱਖੇ। ਇਸੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਤਾਮੀਲ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ ਤੇ ਪੰਡਤ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਭਾਰਦਵਾਜ ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਗ਼ਦਰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਬਣਿਆ, ਨੇ ਵੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਣੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਸਿੱਖੀ।”⁴

ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸੀ ਗ਼ਦਰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਛਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ। ਗ਼ਦਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਾਹਿਤਕ ਸੁਹਜ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸੀ। ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਗੀਤਾਂ, ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਪਰਚਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ। ਗ਼ਦਰੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼-ਪ੍ਰੇਮ, ਕੁਰਬਾਨੀ, ਬਗ਼ਾਵਤ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਤਾਂਘ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਾਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤੀ ਗਈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗ਼ਦਰੀ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਵਰਗ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਾ ਰਹੀ, ਸਗੋਂ ਆਮ ਪਰਵਾਸੀ ਕਾਮਿਆਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚੀ। ਇਸ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਨਿਜਵਾਦੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਮੂਹਿਕਵਾਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ

ਗ਼ਦਰੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕੌਮੀ ਇਨਕਲਾਬ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਗਏ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤਿਕੋਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪਣਾ ਸਕਦਾ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣਾ ਮੁਲਕ ਛੱਡ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਬਿਗਾਨੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ ਗਏ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਧੀ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਮਾਪੇ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਪਰਾਈ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਹੁਰੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਘਰੋਂ ਆਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਿਗਾਨੀ ਸਮਝਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਦਲ ਗਈ, ਪਰ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆ, ਕੈਨੇਡਾ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਵਧਿਆ। ਇਸ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਰਥਿਕ ਮੌਕੇ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਪਿਆ। ਗ਼ਦਰੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕੌਮੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਅਨੁਭਵ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋਏ। ਪਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਿਹਨਤ, ਇਕੱਲਾਪਣ, ਵਤਨ ਦੀ ਯਾਦ, ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੀ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ 'ਪਰਦੇਸ਼' ਸਿਰਫ਼ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਇੱਕ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੋ ਸੰਸਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜ੍ਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਇਹ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਅੱਜ ਵੀ ਭਰਵੀਂ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਪਦਾਰਥਕ ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਤਾਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਬੋਝਲ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਗਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਜਦੋਂ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਖਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਲੱਗੀ ਦੌੜ ਨੇ ਸਾਡੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਲੀਰੇ ਲੀਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰਹਿਤਲ ਦੇ ਕਾਇਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨਫ਼ੀ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਵਾਪਸੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ, “ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਤਮ-ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਿਹਾਰਕ ਉਲਝਣਾਂ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਆਪੇ ਆਪਣੀਆਂ ਹਨ।”⁵

ਅੱਜ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਸੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅੱਜ ਵੀ ਅਸੀਂ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਹੌੜ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸੂਬੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ‘ਘਰ ਵਾਪਸੀ’ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਲਗਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਗ਼ਦਰੀ ਬਾਬਿਆਂ ਨੇ ਕੌਮੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਦੇ ਕੇ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੇਆਮ ਲਲਕਾਰਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ

ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤਿਆਰ ਰਹੇ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰੁਲ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਧਰਨੇ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਬੇਘਰੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਮਾਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੇ ਕਮਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੇ ਸਾਡੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਤੋਂ ਕਦੋਂ ਦੇ ਮੁਖ ਮੋੜ ਗਏ ਹਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨੂੰ ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਕਾਨਵੈਂਟ ਸਕੂਲਾਂ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਾਲੀਮ) ਨੇ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਹਜ਼ਮ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਲੁੱਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਯੂਟੋਪੀਆ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸ ਵਧਿਆ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਸੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ, ਸਾਹਿਤਕ ਸਭਾਵਾਂ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰੱਖਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਪਾਠਕ ਵਰਗ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜੀਵਨ, ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੋਇਆ। ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

ਗ਼ਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1960 ਵਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਏ ਪਰਵਾਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵੱਖਰੇਵੇਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਪਰਵਾਸ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਇਕੱਲਾ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪਰਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬਿਹਤਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਚਿੰਤਤ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਟਕਰਾਅ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਬੜੇ ਉਚੇਚ ਨਾਲ ਮਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜੀਵਨ ਪੱਧਤੀ ਦੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਵੱਲ ਦੌੜਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਚਾਹਤ ਨੂੰ ਉਹ ਲਾਂਭੇ ਤਾਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੁੱਖ ਨਹੀਂ ਮੋੜ ਸਕਦਾ। ਮੱਧਵਰਗੀ ਵਿਅਕਤੀ ਬਹੁਤਾ ਦੇਰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਉਹ ਪਿੱਤਰ-ਸੱਤਾ ਸੋਚ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਉੱਤੇ ਜਿਉਂ ਤਿਉਂ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਦੋਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਿੱਟੇ ਬਹੁਤ ਭਿਆਨਕ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਾੜੇ ਦੇ ਅੰਤਰ ਦਾ ਪਰਾਈਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਇਖਲਾਕ ਨੂੰ ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਕੋਈ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਸੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ। “ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਸੰਤਾਪ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਕ

ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੋਂ ਅਲਗਾਵ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਾਬਜ਼ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਕਾਰੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੀ ਸੰਤਾਨ ਦੁਆਰਾ ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਨ ਦੀ ਚੋਸ਼ਟਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ।”⁶ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਇਖਲਾਕ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਖੇਰੂ-ਖੇਰੂ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਹਜਾ ਰੂਪ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇਕੱਲਤਾ ਉਸਨੂੰ ਮੁੜ ਮੁੜ ਭੂ-ਹੋਰਵੇਂ ਵੱਲ ਧੱਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੋਵਾਂ ਲਈ ਹੀ ਸਮਵਿੱਥ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪਿਉ-ਪੁੱਤਰ, ਮਾਂ-ਧੀ, ਨੂੰਹ-ਸੌਂਸ ਆਦਿ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਰਹਿਤਲ ਵਿਚ ਜਿਊਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਦੂਜੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਬੱਝਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ, ਉਹ ਮੁੜ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕੁੜੀ-ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਪਟਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਇਥੇ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵੱਖਰੇਵੇਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਖੁਦ ਨਿੱਜੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਮਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਜੀਵਨ-ਸੰਦਰਭਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਆਪਸੀ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜੇ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਚੇ ਘਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੱਛਮੀ-ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਵਿਚਲੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਟੁੱਟਦੇ-ਭੱਜਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪਦਾਰਥਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜਦੋਂ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਪਦਾਰਥਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਕਬੂਲਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰਜੀਤ ਅਟਵਾਲ ਦੇ ਨਾਵਲ ਰੇਤ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਜੁੜਨਾ ਪਰਵਾਸੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਮਨੁੱਖ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪਰਵਾਸੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਹੀ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਦੌਰਾਨ ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲੋਂ ਨਾਤਾ ਤੋੜ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਵੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬੇਲਾਗ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। “ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ, ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਨਸਲੀ, ਜਾਤੀਗਤ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਪਛਾਣਾਂ ਔਰਤ ਦੇਹੀ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੀ ਕਮਾਲ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਦੇਸ਼ਾਂ 'ਚ ਗਏ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਹਸਤੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਲਈ ਬੇਗਾਨੇ ਮੁਲਕ, ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇ, ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਤਾਂਘ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।”⁷ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਮੁਲਕਾਂ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਨਸਲਵਾਦ ਦੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਤਸਵੀਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਪਰਵਾਸੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਗੋਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਨਸਲਵਾਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਆਇਰਸ਼/ਅਫ਼ਰੀਕਨ ਮੂਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਜਨਮਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉਪਜਦੀਆਂ ਹਨ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਾਂਘ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਹਾਕੇ ਤੱਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਰੁਖ਼ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਭੂ-ਹੋਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਹੱਟ ਕੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦੀ ਚਾਹਤ ਵੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪਰਵਾਸ ਜਾਣ ਦਾ ਢੰਗ ਲੱਭਣਾ, ਪਰਵਾਸ ਜਾ ਕੇ ਪੱਕਿਆਂ ਹੋਣ ਦਾ ਜੁਗਾੜ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਪੱਖ ਪਰਵਾਸ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਉਡਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਤੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨਕਸ਼ਦੀਪ ਪੰਜਕੋਹ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਪਾਰ ਬਣਾਏ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵਿਚ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਇਕ ਹਰਵੰਤ ਗਰੀਨ ਕਾਰਡ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਕ ਹਾਲਤਾਂ ਵਾਂਗ ਭੋਗਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਪੱਕੀ (PR) ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਚਾਹਤ/ਮਾਨਸਿਕ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਪਦਾਰਥਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਖ਼ਲਾਅ ਵਿਚੋਂ ਮਨ ਹਾਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਿਊਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੱਛਮ ਦੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਇਹ ਪਾਰ-ਹਾਲਤ ਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਲਈ ਨਾ ਮੁਕਣ ਵਾਲੀ ਤਲਾਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗਿਰਵੀ ਹੋਏ ਮਨ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾਅ ਦਾ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਸੰਸਾਰ (ਪੰਜਾਬੀ) ਡੌਰਬੀ (ਅਫ਼ਰੀਕਨ) ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਤਾਂ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲਈ ਭਾਵ ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਅੱਗੇ ਮੂਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ।

ਔਰਤ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭੋਗ-ਵਿਲਾਸ, ਕਾਮ-ਪੁਰਤੀ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ ਦਾ ਕੰਜਕਾਂ ਨਾਵਲ ਜਵਾਨ ਅਤੇ ਕੁਆਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਵੇਰਵਿਆਂ ਨਾਲ ਦੂਸਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਵਾਲੀ ਦੇਸੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਹੀ ਰਾਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਪੱਛਮੀ। ਸੁਸ਼ੀਲ ਕੌਰ ਦਾ ਨਾਵਲ ਧਰਤ ਪਰਾਈ ਆਪਣੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਮਰਦ ਦੀ ਧੌਂਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਆਪੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਔਰਤ ਪਰਵਾਸ ਤੋਂ ਪਾਰ ਆਪਣੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਅੰਦਰ ਵਿਆਪੀਆਂ ਪਰਵਾਸ ਵਰਗੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਤੇ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਘਟਨਾ-ਕ੍ਰਮ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਹਸਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਅਜਿਹਾ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਔਰਤ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਸਪੇਸ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਤਣਾਓ

ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਸੂਬਿਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਪਰਵਾਸ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵੱਖਰੇਵੇਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਛੁਹਿਆ ਹੈ। ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਨਾਵਲ ਭੀਮਾ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਸਿਰਫ਼ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਬਲਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਸ ਰਹੇ ਜੱਟ, ਮਹਾਜਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੂਲ ਵਾਸੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹਰਿਆਣਾ, ਕਰਨਾਟਕਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ, ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ, ਨੇਪਾਲ, ਉੜੀਸਾ, ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹੋਣ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਲੁਕਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਖਰੀਦਣੀ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਸਤੀ ਮਿਲੇ, ਪਰ ਵੇਚਣ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਹ ਉਥੇ ਵੇਚਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਜਿਥੇ ਉਸਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੁੱਲ ਮਿਲੇ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਗਲਬਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਅੰਦਰ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਤਾਈਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਛਾੜਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿਚ ਮਸ਼ੀਨ ਦੇ ਦਖਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਰੁਖ਼ ਬਦਲ ਲਿਆ। ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੰਚਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਤਬਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ

ਜੋੜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਆਇਆ ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਮੁਖ

ਮੋੜ ਰਹੇ ਹਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਸਾਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਲਈ ਤੱਤਪਰ ਹਨ। ਭੀਮਾ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਭੀਮੇ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਵਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਇਸ ਕਦਰ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਨੂੰਮਾਨ ਦੀ ਭਗਤੀ ਛੱਡ ਕੇ, ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗਰਬਣ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਹਰ ਧਰਤੀ ਅੰਦਰਲੀ ਖਿੱਚ ਦੂਜਿਆਂ (ਪਰਵਾਸੀਆਂ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਧਰਤੀ ਦਾ ਅੰਨ ਪਾਣੀ ਖਾਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸੇ ਧਰਤੀ ਦਾ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮਕਾਲ ਤੱਕ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਫ਼ਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਬਦਲਿਆ ਹੈ। ਗ਼ਦਰੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕੌਮੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਚੇਤਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਪਰਦੇਸੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਯਾਦ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਵਿਛੋੜੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ। ਅਗਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਟਕਰਾਅ ਅਤੇ ਵਰਗ-ਸੰਘਰਸ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਸਮਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਛਾਣ, ਬਹੁ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕਤਾ, ਔਰਤ ਦੀ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜੀ-ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਇਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਰੋਕਾਰ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਹਾਸ਼ੀਏ ਵਾਲੀ ਧਾਰਾ ਸਮਝਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਨੇ ਜਿਸ ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਲਿੰਗਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਤੱਕ ਵਿਸਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਰੋਤ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਰਵੀ ਰਵਿੰਦਰ (ਸੰਪਾ.), ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਸੰਪਾਦਕੀ, ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2021, ਪੰਨਾ: 7
2. ਡਾ. ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ, ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ, ਆਰਸੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 2018, ਪੰਨਾ: 37
3. ਗਿਆਨੀ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਕਲਨ), ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਵਾਰਤਕ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮੇਲ (ਸੰਪਾ.), ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪਟਿਆਲਾ, 2008, ਪੰਨਾ: 1
4. ਉਰੀ, ਪੰਨਾ: 53
5. ਡਾ. ਐੱਸ. ਪੀ. ਸਿੰਘ, ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2004, ਪੰਨਾ: 3
6. ਡਾ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਦਰਭ ਕੋਸ਼, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2004, ਪੰਨਾ: 59
7. ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ, ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2007, ਪੰਨਾ: 55

Cite this Article-

ਕਰਮਜੀਤ ਕੌਰ (Karamjeet Kaur), ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ: ਬਦਲਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ (ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮਕਾਲ ਤੱਕ) *Parvasi Punjabi Sahit: Badaldiyan Prasthitiyan De Parsang Vich (Ghadar Lehar Ton Lai Ke Samkaal Tak)* ਅਰਮਾਨ (ARMAAN), ISSN: 2583-9446 (O), Volume- 4, Issue- 3, July-September 2026, Page: 101-107.

Journal URL: www.armaan.org.in

DOI: <https://doi.org/10.64119/armaan.vol.4.issue3.19>

This article is an open access article published under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY-NC 4.0) license.
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>